

Lenkų kalba ir žemaičių bajorai XX a. pirmoje pusėje

IRENA ELŽBIETA ADOMAVIČIŪTĖ-ČEKMONIENĖ

Vilnius

The tradition of usage of the Polish language by the so called 'bajorai' (gentry) in one small area in the south-west part of Žemaitia is described in the article. A sociolinguistic investigation has been carried out in 15 small villages around the tiny town of Skaudvilė. It is shown that the Polish language was a cultural, socially prestigious dialect for the traditional gentry and was not associated with their national consciousness. The pre-war period of the Lithuanian Republic's history was highly unfavourable for the so-called Polish-Lithuanian gentry because of the development of the new Lithuanian national consciousness that was acutely opposed to the very idea of possibility to call Lithuanians those who traditionally spoke Polish, as it was in case of gentry with their XIX c. well-known self-awareness as "gente Lituani, Nazione Poloni". Those of them who survived Soviet repression on survived at all do not speak Polish these days, but there are many Polish borrowings in their Lithuanian speech.

Tiriant slavizmų paplitimą ir jų semantinę istoriją lietuvių aukštaičių ir žemaičių tarmėse, kai kuriose vietovėse teko susidurti su gyva lenkų kalbos vartojimo tradicija. Vienas tokių atvejų mūsų aptiktas Anykščių raj. Skiemonių kaime, kur lenkiškai kalbantys Lietuvos bajorai ir jų palikuonys sudarė beveik ištisą, nors ir nedidelį plotelį, yra išsamiai aprašytas straipsnyje "Polskojęzyczna wysepka pod Onikszdami, której już nie ma" [Adomavičiūtė-Čekmonienė-Čekmonas, spaudoje].

Dialektologinių ekspedicijų metu pastebėjome, kad ir žemaičių tarmių teritorijoje dar galima rasti žmonių, kurie anksčiau būdami dvikalbiai su pagrindine lietuvių kalba, dar ir dabar moka arba mokėjo lenkiškai. Lenkų kalbos vartojimo tradicijos specialiam tyrimui pasirinkome Tau-ragės ir Raseinių rajonų paribio trikampį: Skaudvilė-Nemakščėjai-Kryžkalnis maždaug po 5 km tiesiu spinduliu nuo kiekvieno į vidų. Šio trikampio apatinė linija kerta Adakavą. Jeigu nuo Kryžkalnio Daujotelių link nubrėšime tiesią liniją, tai mūsų tyrinėti kaimai bus padalinti į dvi katalikiškas parapijas: Adakavo ir Nemakščėjų. Visų kaimų svarbiausias preky-

binis centras — Skaudvilė [žr. žemėlapis 1]. Šiame žemaičių dūnininkų plotelyje [LKA-1, žemėlapis nr 1] apklausa buvo atlikta penkiolikoje kompaktiškai išsidėsčiusių kaimų: Guikaliai, Pryšginai, Pagojys, Lygiai, Žemygala, Daujotėliai, Sauslaukis, Gedgaudiškė, Būteniai, Paplėstiškė, Kuksinė, Lauraičiai, Bokšėiniai, Paklevis, Adakavas. Šiuo metu čia gyvenantys žmonės kalba išskirtinai lietuviškai.

Savo tyrinėjimą sukonkretiname taip pat ir istorinio laiko atžvilgiu. Būtent, apibrėžtame plote mus domino lenkų kalbos vartojimo ypatumai nepriklausomos Lietuvos laiku. Šį laikotarpį pasirinkome todėl, kad motyvacijos atžvilgiu lenkų kalbos vartojimui tai buvo pats nepalankiausias laikas visoje Lietuvos istorijoje. Kaip žinome, tai buvo ne tik valstybingumo atstatymo, bet nemažai žmonių daliai taip pat ir tautinio apsisprendimo laikas. Galima teigti, kad lietuvių tautinis judėjimas, prasidėjęs XIX a. antroje pusėje, tada išgyveno patį brandžiausią lietuvių tautinės savimovės formavimosi etapą. Štai kaip apie šį gana sudėtingą ir nelengvą asmeninių išgyvenimų procesą rašo Mykolas Rōmeris: “[...] Lietuvių tautinis judėjimas tapo tuo veiksmu, kuris mane, buvusį iki tol tiek Lenku, tiek Lietuviu, — prispyrė apsispręsti Lenkų tautybės kriptin” [Maksimaitis 1996, 189]. “Aš dar tuomet nesupratau, kad mano oda yra savotiška — ne grynai lenkiška ir ne grynai lietuviška [...]” [ibid., 190]. “Lenkijos aš net nepažinojau, pirmą sykį buvau Lenkijoje — Varšuvoje — būdamas jau 20 metų amžiaus (1900 m.) ir tai tik kelias dienas, Lenkų “koroniarzų” psichinį tipą nemėgdavau” [ibid., 191].

“Po tos operacijos aš nesijaučiau ramus ir patenkintas. [...] Aš troškiau Lietuvos [...] ir man buvo skaudus šis psichinis pasišalinimas iš jos gyvenimo” [ibid., 195]. Ir štai lūžis: “Beveik visą gyvenimą tautybės požiūriu save apibūdindavęs Lietuvos lenku, paskutinįjį dešimtmetį [...] (mirė 1945 m. — I.Č.) M. Romeris pažymėjo esąs lietuvis, o savo tėvus apibūdino bajorais” [Maksimaitis 1996a, 229].

Panašius dalykus išgyveno Č. Milošas (gim. 1911 m. Šateiniuose, Kėdainių raj.) bei jo gimtųjų vietų žmonės. “Jam rūpėjo Lietuva, o Tomas turėjo mokytis skaityti ir rašyti pirmiausia lenkiškai. Tai kad Surkontai laikė save lenkais, buvo laikoma išdavyste, nors sunku būtų rasti labiau lietuvišką (vietinę) pavardę” [Miłosz 1989, 31; vert. I.Č.]. 1937 m. palikęs Lietuvą ir lenkiškai rašantis Č. Milošas, kai 1980 m. Nobelio premijos įteikimo proga jam reikėjo rinktis tautybę, išgyveno panašius svarstymus. “Aš noriu būti lietuvių poetas, rašantis lenkiškai. Bet pabijojau, kad manęs nesupras, ypač lietuviai, ir pasielgiau tradiciškai: pagal kalbą užrašiau tautybę. Netgi jeigu būčiau rašęs angliškai, aš labiau būčiau išdrįšęs pasivadinti lietuvių poetas” (iš privataus pokalbio Romoje 1990 m.). Nedrįsimą dėl kalbos (lenkų) pasiryžti savo tėvynės (gimtosios

vietos — Lietuvos) oficialiai pripažinti savo tėvyne, Č. Milošas kaip ir Römeris, matyt, ilgus metus išgyveno skaudžiai, nes 1992 m. savo knygoje “Tėvynės ieškojimas” jis vėl apie tai kalba: “[...] tu gali prisiekti, kad esi lietuvis nuo senelio ir prosenelio, bet tas nepadės, jei tavo kalba nėra lietuvių” [Mitosz 1992, 157; vert. I.Č.]. Ir dabar iš laiko atstumo, po to, kai poetas pusę amžiaus praleido svetur, turėdamas galvoje dabartinių Lietuvos lenkų problemas, jis mano, kad reikėtų kovoti už savo kalbos (lenkų) pripažinimą savo tėvynėje Lietuvoje, o ne dėl kalbos savo tėvyne laikyti Lenkiją, o save lenkais [ibid., 159].

Gimtosios kalbos požiūriu Lietuvoje bajorų šeimose tipiška situacija buvo ta, kuri vyravo M. Römerio šeimoje (gim. 1880 m. Rokiškio aps. Obelių valsčiaus Bagdoniškio dvare). “Šeima buvo lenkų tautinės kultūros, šeimos kalba — lenkų. Tačiau turėdamas auklę lietuvių — aš pirma išmokau kalbėti lietuviškai, negu lenkiškai” [Maksimaitis 1996a, 230]. Tas pat ir Č. Milošo giminėje. “Kalbėjo maišytai abiem kalbom, tai reiškia, kad lietuvių kalba buvo gimtoji, o lenkų igytoji” [Mitosz 1989, 15]. Arba “Troboje kalbėjo lietuviškai ir nepajusdavo, kaip pereinavo iš vienos kalbos į kitą” [ibid., 22]. Ta pati situacija Lietuvos bajorų šeimose išliko ir vėliau jau nepriklausomos Lietuvos laiku iki pat bajorų dvarų varžytinių. Tai, kad Tėvynės (Lietuvos) kaip gimtosios vietos ir kalbų bei kultūrų lenkų (bajoriškos) ir lietuvių (valstietiškos — “chamiškos, muzikiškos”) derinimas vyko skausmingai, matyti iš 1937 m. išleistos Jono Marcinkevičiaus bajoro, kurio “giminė — visa Žemaitija”, Benjamino Kordušo gyvenimo istorijos to paties pavadinimo romane [Marcinkevičius 1980, 137]. “Mirė (Kordušienė — I.Č.) grauždamasi, kad vyras, sūnų pakviestas išvažiuoti į Lenkiją, atsisakė. “Čia aš gimiau, čia ir mirsiu. Šitie chamai to tik ir laukia, kad mes dvarus jiems paliktume” [ibid., 85]. Be to, tarpukario Lietuvos kultūroje savo žodį paliko ir vienas “tikros kultūros bajoras” [Viliūnas 1996, 369]. Tai nemakštiškis bajoras rašytojas F. Neveravičius (1900–1981 m.), gyvenęs vos keletą kilometrų nuo mūsų tyrimui pasirinktų vietų. Neveravičių šeimoje “kalbėta lenkiškai, nors jų pačių vaikai nepriklausomos Lietuvos laikais prie Kalėdų egulutės jau dainuodavę lietuviškai” [ibid., 367]. “Šlėktiškų manierų”, “nuo mažens gerai pažinojęs lenkų kultūrą, Neveravičius tapo sąmoningų dviejų kultūrų tarpininku. (Tai prieškarėje, rodos, nebuvo savaime suprantama prisimenant ideologijoje ir politikoje lietuvius ir lenkus skyrusią fronto liniją)” [ibid., 367–368].

Oficialioje to laikotarpio ideologijoje lietuviška kultūra laikoma tik valstietiška kultūra. “Valstietiška tautinė savovoka, įsitvirtinusi to laikotarpio ideologijoje, Lietuvoje išliko ir po karo, tik jau palaikoma kitų aplinkybių, tuo tarpu jai alternatyvios kultūrinės bei politinės savimonės formos sykiu su aukštesnių luomų žmonėmis buvo represuotos” [ibid., 365].

Panaikinus bajorų luomą ir kilus konfliktui su Lenkija dėl atplėšto Vilniaus krašto, valstybės politika buvo ypač nepalanki tiems, kurie dėl lenkų kalbos vartojimo buvo laikomi „nutautėję lietuviai“, „netikri lenkai“ ar pan. O tokion „politinėn orbiton buvo pakliuvusi Lietuvos bajorijos dauguma“ [Ibid., 365]. Todėl galima manyti, kad žmonės, kurie jau-tėsi lietuviai, tačiau laikė save bajorais ir kalbėjo lenkiškai, nepriklausomos Lietuvos laiku turėjo išgyventi nemažą psichologinį sąmyšį, apie kurį autobiografijoje kalba M. Römeris. „Mes nesame ypatingi sau žmonės Lietuvos visuomenėje; dalis mūsų ėjo į Lietuvų tautines eiles, pasivadino Lietuviais, bet ištikrųjų savo sieloje — bent pirmosios kartos asmeny nenurimo; dauguma gi — ypač Vilniečiai — tebekimba prie Lenkų, mėgina atsikratyti nuo savo sielos gyliausių lietuviybės šaknų, bet turi apsvilti: jie nerasią Lenkuose savo tikros vietos, negalėsią sutirpti Lenkų sieloje, kaip savo laiku nepajėgiau tai padaryti ir aš, ir aš tikiuos, kad jie grįšią į savo Tėvynę — Lietuvą, kurioje atsirasianti vieta ir jiems [...]“ [Maksimaitis 1996, 191].

Tačiau sprendžiant iš kritikos, kurios susilaukdavo F. Neveravičiaus romanai už tai, kad bajorai galėjo turėti ne tik neigiamų, bet ir teigiamų bruožų, dėl ko „sąmoningas prieškario skaitytojas čia matė vos ne nusi-kaltimą“ [Viliūnas 1996, 372], nepriklausomos Lietuvos laiku gyvenimo tikrovė bajorams buvo šiek tiek kitokia negu ją prognozavo M. Römeris.

Turėdami tai omenyje, bei dialektologinių ekspedicijų metu pastebėję, kad lenkų kalba kalbančių šeimų ploteliai galėjo būti „įpinti“ į tradi-ciškas lietuviškas tarmes, nusprendėme pasiteirauti, ką apie tai pasakoją anuos laikus menantys žmonės. Išskėlėme tikslą apklausti informatorius mūsų pasirinkto mikroarealo kaimuose, kurie, būdami nekontaktinėje kal-bų zonoje ir toli nuo miestų, pačiu nepalankiausiu prestižiškumo atžvilgiu lenkų kalbai laikotarpiu savo kasdieniniame bendravime vis tiek vartojo lenkų kalbą ir išsiaiškinti to reiškinio motyvaciją bei priežastis.

Konkrečiai mus domino:

- a) kaip ir kada jie išmoko lenkiškai ir su kuo ta kalba kalbėjo;
- b) kas kalbėjo, o kas nekalbėjo;
- c) ar kalbėjo ištisi kaimai ar tik pavienės šeimos;
- d) kodėl kalbėjo lenkiškai ir kuo save laikė?

Klausimas dėl lenkų kalbos vartojimo kaime iš karto pakrypdavo į bajoriškų šeimų išvardijimą jame. Turime pabrėžti, kad mes visai nesigi-linome nei į juridinę, nei į istorinę šio klausimo pusę ir pateikiame tik mūsų informatorių vertinimą. Kaip ir informatoriai, bajorais mes vadina-me tuos žmones, kurie tokiais save laikė, nepriklausomai nuo to, turėjo jie dokumentus, patvirtinančius jų bajorystę, ar ne.

Kaip minėjome, nurodytas mikroarealas yra žemaičių dūnininkų tarmės dalis. Visi informatoriai yra gerai išlaikę savo tarmę, kuri po 1940 m. be išimties tapo pagrindine jų namų ir bendravimo su kitais kalba. Visi informatoriai yra gimę 1912-1933 m., augo ir mokėsi mūsų minėto trikampio miesteliuose ir kaimuose. Iki 1947 m. niekai niekur nebuvo išvykęs. Vėliau likimai skiriasi: vieni persikėlė kitur ir negrįžo (B.A. ir V.A., Z.A., V.A.), kiti buvo išvykę, bet po 1957 m. vėl grįžo (G.K., J.A.) ir tebegyvena gimtose vietose. Tie iš informatorių, kurie per tą laiką mirė, yra palaidoti Nemakščių arba Adakavo kapinėse.

Kadangi mums rūpėjo ne patikrinti, ar iš tikrųjų žmogus buvo bajoras, bet išsiaiškinti, kodėl jis tokiu jautėsi ir kaip jis tą savo priskyrimą bajorijos luomui rodė kitiems, mes iš pradžių aplankėme visus pasirinkto mikroarealo bajoriškus ir lietuviškus (*mužikiškus*) kaimus ir išsiaiškino me sociolingvistinę situaciją juose, visų svarbiausiu laikydami klausimą, koks buvo bajoriško ir lietuviško elemento santykis tuometiniame kaime.

Taigi turėdami galvoje, kad persikeliamo į prieškarinius laikus ir pasinaudodami mūsų informatorių duomenimis, trumpai charakterizuosime kaimus taip, kaip mums nurodė informatoriai.

1. Tie bajorai buvo išsimėtę tokiais lizdais (V.A.)

Guikalių kaimas. Didelis, lietuviškas.

Amžiaus pradžioje *mužikiško* Guikalių kaimo pakraštyje du broliai bajorai Juozapas ir Vincentas Adomavičiai perpus nusipirko esantį Otonavos dvarą. Jų dvi šeimos ir sudarė Guikalių kaimo *bajorišką lizdą*. Jie abu visą gyvenimą nešiojo ūsus ir kamizelkas, turėjo po du — juoda ir mėlyną surdutus (frakus), su kuriais 1942-1943 m. buvo palaidoti Nemakščių kapinėse. Juozapas buvo vedęs bajoraitę iš Batakių Zofiją Beinartaitę. Ponia Zofija, giedorė ir dainininkė, graži ir delikati, gražaus apsejimo, gerai mokėjo lenkiškai, todėl ir jų vaikai Bronius (Bronislavas), gimęs 1912 m., ir Elena (Helena, Halia), gimusi 1914 m., taip pat gerai mokėjo lenkiškai. Sūnus buvo mokomas namuose. Vokiečių ir lenkų kalbų jį mokė mokytoja nuo Skaudvilės, dvarininkė Kybartaitė. Ji taip pat lenkiškai rengė Halią pirmosios komunijos. Šeimoje maldaknygės buvo tik lenkų kalba.

Brolio Vincento žmona buvo bajoraitė Vaitkevičiūtė iš Gedgaudiškės. Ji save "laikė" ūdele bajorė, be galo norėjo būti bajorė ir kur galėjo, ten kalbėjo lenkiškai, nors jos brolis Vincentas lenkiškai beveik nemokėjo, o ir jų šeimoje lenkiškai kalbėjo labai blogai. O kadangi motina lenkiškai kalbėjo blogai, tai ir keturi jų vaikai Jonas, Vincentas, Zofija ir Stefanija irgi kalbėjo blogai.

Dvi Juozapo ir Vincento seserys Teklė ir Petronėlė buvo labai *glauonos panos*. Jos kalbėjo tik lenkiškai. Abi metus Krokuvėje mokėsi kulinarijos. Nemačklių bažnyčioje jos turėjo savo nuolatines vietas. Prie bažnyčios durų jas atvažiausias kiekvieną kart pasitikdavo šveicorius ir padėdavo į jų vietas. Jos abi liko netekėjusios, nes būdamos labai *unoravos* (< lenk. *honorowy*), turtingos, lieknos ir gražiai nuaugusios, tikėjosi vyrų dvarininkų, kurių kaimynystėje neatsirado.

Tradicijos vesti tik savo luomo bajorai laikėsi griežtai. 1938 m. Juozapas Adomavičius dar grasino savo vieninteliam sūnui Bronislavui, kuris merginosi kaimynei ne bajorai: „Jeigu tu tą muzikę žensiesi, aš tave nušausiu“. Todėl 1939 m. Bronislavas, kuris ir pats „buvo prisigėręs bajoriško kraujo“ vedė bajoraitę Vandą (Vandžią) Kleinauskaitę iš Paplėstiškės kaimo. Būtent jam buvo skirta būti Otonavos bajorystės paveldėtoju, nes jo sesuo Elena (Halia) 1938 m. jau buvo nutekėjusi į Jurbarko rajone esantį Naujininkų dvarą, iš kur 1941 06 14 buvo išvežta į Sibirą.

Jų vaikai, kurie gimė dvare, buvo užrašyti, kad gimė „Otonavos kaime“.

Guikalių kaimo bajoriška tradicija pasibaigė 1947 m., kai pabėgusiems nuo išvežimo į Sibirą, nebuvo leista grįžti atgal. Šiuo metu oficialiuose dokumentuose tokio kaimo nėra. Dvaro pastatas tapo ūkio administracinio pastatu ir įėjo į Guikalių kaimą.

Pryšginai. Lietuviškas kaimas ir kelios bajorų šeimos. *Jūzaps Vaičekauskis* važiuodavo su gražiu arkliu, *Petkevičia*, *Kumpikevičia*. Petkevičių ūkis buvęs didelis, bet jie nusigyveno taip, kad mėšlus vežė su dviračiu, tačiau save vis tiek vadino bajorais. Tuo laiku jau pradėjo ryškėti konfliktas tarp bajorų tėvų, „kuriems ta bajorystė buvo viskas ant svieto“ (V.A.) ir vaikų, kuriems „ta bajorystė buvo nesvarbi“. Tokie buvo Pryšginų „labai bajoro“ Kumpikevičiaus vaikai, kurie nė vienas nemokėjo lenkiškai.

Lygiai. Pagojys. Dideli lietuviški kaimai. Visi buvo didesni ar mažesni ūkininkai, gyveno neblogai, tačiau jie nebuvo bajorai, nes „ne visi tos bajorystės gaudės“ (A.Š.).

Žemgala — Stašinskių 200 ha dvaras ir keli kumetynai.

Stašinskiai važinėjosi keturiais arkliais kinkyta karieta. Vėliau jų dvaras buvo išvaržytas ir išdalintas naujakuriams. Pan Stašinskis buvo aristokratiškos išvaizdos, pani Stašinskienė smulki, daili, juodą skrybėlę užsidėjusi važiuodavo į bažnyčią, o jų vaikai Janas ir Česlavas (Česius) jau buvo visai paprasti ir nuo valstiečių niekuo nesiskyrė. Janas vedė Urbonavičiūtę, bet „Jonienė jau grynai lietuviškai šnekėjo“. Česius Stašinskis apsisvedė „grynai muzikę, kuri su bajorija neturėjo jokio ryšio“.

Daujotėliai (tarmėje Daujotaliai). Kelios bajorų šeimos: *Vaitkevičia, Benediktavičia, Šimkevičia, Kenstavičia, Banevičienė* ir viena ne bajorų Bružų šeima.

“Bružas sūnų leido į kunigus. Pastatai ir arkliai gražūs. Už Vaitkų, pravarde Makedonskiu, Bružas daug geriau gyveno, bet vis tiek Vaitkus bajoras, o Bružas ne. Nes nuo tėvų ėjo įprotis vadintis bajoru” (V.A.).

Šiuo metu Daujotėliuose gyvena tik pagal motiną bajoraitės Elenos Šimkutės šeima.

Sauslaukis. Daujotėliai pakalnėje, o šalia jų ant kalno Sauslaukis. Tai “tikrų bajorų” lizdas: labai turtingi ponai Kalendos ir ponia Einikienė. Visi jie palaidoti Adakave. Seserys Kalendaitės buvo “tikros bajorės, kaip reikiant”. Vėliau Ponų Kalendų dvarą nupirko *pan Lopata*.

Kuksinė. Dvi *mužikų* šeimos. Lenkiškai niekas nemokėjo.

Būteniai. Didelis gal 20 šeimų kaimas. Nė vieno nebuvo bajoro.

Paplėstiškė. Tikras *bajoriškas lizdas*, nes kaime gyveno vien bajorai: *Martinavičia, Gaidamavičia, Valuckienė*. Kaimynai susitikę tarpusavyje kalbėdavo lenkiškai. Tie, kurie tuokėsi iki 1939 m., tuokėsi tik su bajorais. Martinavičių iš šešių vaikų vyriausioji duklė, gimusi 1921 m., 1939 m. nutekėjo į šalia Guikalių km. esantį Otonavo dvarą.

Jauniausioji, gimusi 1933 m., kai 1956 m., gyvendama netoli Pagėgių, rengėsi tekėti už vieno iš septynių Kiltinų, savo vyrą priverstė pakeisti pavardę į bajorišką Kiltinavičius, nes jos sesers V.A. vertinimu “dar tokia ta bajoriška šaknis tebėr *macni*”. Tokiu būdu Paplėstiškės kaime bajorų sodyboje šiuo metu gyvena ne Kiltinų, bet kaip ir bajorų Kiltinavičių šeima. Ponia Grasilda Kiltinavičienė viską gerai mena ir yra kaimo tradicijų saugotoja.

Lauraičiai. Lietuviškas kaimas ir kelios nusigyvenusių bajorų šeimos. Jasinskiai Liudvikas ir Liuda “mėgo baliavoti”, vadindavo *Liudku balik*. Brolis kunigas jiems buvo nupirkęs kutliamąjį mašiną, jie laikė veislinius eržilus. Vaikai *Genė, Julytė* (Julija), *Tesė* (Teresė) ir Edvardas buvo labai gražūs. Mergaitės tapo mokytojom. Genė nutekėjo už Nemaškėčių į Taubučius į labai didelį ūkį, beveik *kaip dvariuks*. Tačiau jos vyras Mockus nebuvo bajoras, tik Genė “iš bajorų”. Teresė ištekėjo už seno vokiečio ir išvažiavo į Vokietiją. Julija mokytojavo Klaipėdoj. Kai brolis kunigas mirė, Jasinskiai nusigyveno ir buvo išvaržyti. Jų folvarką (ne dvaras, bet ir ne ūkis) už 30 tūkst. litų nupirko iš Amerikos sugrįžusi Razulevičienė. Jasinskiai likusiuose 12 *ha* pasistatė “mažą trobikę”, o ponia Jasinskienė žydams skalbė rūbus. Bajorėi Jasinskienei mirus, bajoras Jasinskis vedė “mužikę Vaitkikę”, su kuria sugyveno keturis vaikus, bet

jie jau nebuvo bajorai. Kita bajorė Kuicienė buvo ne tik biedna, bet ir ne-normali, vaikščiodavo apsidėjusi galvą lopais, bet vis tiek vadinosi bajorė.

Bokšėiniai. Paklevis. Dideli lietuviški kaimai. Nė vieno nebuvo bajoro.

Adakavas. Bajorų nebuvo. Adakave buvo daug sentikių: Sapežinkovai, Orlovai, Dzinkovai...

Skaudivilė. Bajorų nebuvo.

Pavartė (už Skaudivilės). Informatoriaus B.M. žodžiais tariant “buvo daug bajorų”. Ji išėina iš tiriamo trikampio ribų, tačiau iš Pavartės buvo kilęs vienas į žentus atėjęs Paplėstiškės kaimo bajoras.

Taigi matome, kad bajorai iš tiesų, kaip ir teigia informatoriai, “buvo išsidėstę lizdais” ir tie lizdai nebuvo per daug reti. Jų didumas įvairuoja nuo vienos iki trijų arba keturių šeimų kaime. Savaime suprantama, kad dvaras automatiškai reiškė ir “bajorišką lizdą”, koku buvo Žemgyala. Iš kitų kaimų tik Paplėstiškės kaime iki pat prieškario gyveno vien bajorai, kiti kaimai buvo arba vien lietuviški arba lietuviški — bajoriški, todėl kaimo keletos bajorų šeimų lenkų kalba buvo “įsipynusi” į kaimo lietuvių kalbą.

2. Bajoriškumas ir kalba

1987 m. išgirdusi Lenkijos lenkus kalbant, viena mūsų informatorė, Paplėstiškės kaimo bajorė savo lenkišką kalbą apibūdino taip: “Kaip aš dabar girdžiu, tai ta mūsų lenkų kalba visai tokia sava kalba buvo: niekas tų *dž, č* nesakė” (V.A.).

a) *Lenkų kalbos vartojimo sferos. Bažnyčia*

Bajorės eidavo išpažinties lenkiškai. Skaitė tik lenkiškas maldaknyges, kurios buvo labai senos. Naujos maldaknygės buvo jau lietuviškos, ir mišios parapijose visur vykdavo lietuviškai. Seni kunigai visi mokėjo lenkiškai, tačiau pamaldas lietuviškai laikydavo tik tada, jeigu kas pagei-daudavo. Nemakščių kunigas Janulaitis pas Stašinskius kalėdodavo lenkiškai. Adakavo kunigas Kalvaitis, reikalui esant, kalbėdavo lenkiškai.

b) *Namų kalba*

Kai darbe, daugiausia lietuviškai. Visai, mišriai. Lengviau buvo lietuviškai.

Paplėstiškėse “grynai bajoriško” kaimo vaikai namuose ir tarpusavyje kalbėjo lenkiškai, o pakeliui į mokyklą su kitais vaikais lietuviškai (1928–1933 m.), taip pat kaimo vakarėliuose (1937–1939). “*Su kum aš ten šnekėsiu lenkiškai. Jau tos bajorystės tada nyko arba išnyko*” (V.A). Vėliau dar siauriau: “Troboj — lenkiškai, o kieme — lietuviškai. Vaikai pirštais užbadytų”.

Vaikai, kai supykdamo, vadindavo “bajoras”, dėl ko bajoriukams buvo labai nesmagu, nes “jie jau norėjo būti tokie, kaip visi” (G.K.).

Otonavos bajorų Bronislavo ir Vandos Adomavičių pirmagimis sūnus Edmundas (gimęs 1940 m.) namuose kalbėjo lenkiškai, o nuėjęs pas kaimynus Vaitkus su jų penkiaais vaikais lietuviškai.

Senių bajorų nuomone pavardės sakyti su [o] “buvo elegantiška”: *Adomovič, Stankovič, Kenstovič, Rakovski*. Todėl tarnėje vyrauja keletas tos pačios pavardės formų. Kartais sunku nuspėti, kokia pavardės forma buvo rašoma, o kuri tik sakoma. Tas pats informatorius bajorą kaimyną gali vadinti *Vaitkus* ir *Vaitkevičia*, *Norkus* ir *Norkevičia*, *Šimkus* ir *Šimkevičia*. Nemakščių kapinėse anksčiau mirusio bajorų Adomavičių giminaičio Gobietos pavardė lenkiškai užrašyta *Gobett*. Variantai atsirado ir dėl to, kad prieš karą pavardės buvo pradėtos lietuvininti. Bajoras Kancevičius turėjo tapti Končiumi arba kaip Dovetas, nenorėdamas tapti Daujočiu, emigruoti į Vokietiją. Dėl to rašytinės ir sakytinės vardų ir pavardžių formos dažnai nesutampa. Rašė Bronius, bet vadino Bronislavu, Eleną — Halia, Vandą — Vandzia. Beveik kiekvienas prieškarinio jauno žmogaus vardas turi kelis variantus. Iš dar nemintų pateiksime dažniausius: Boleslovas (Bolius), Aleksandras (Oliesius, Aleksas), Jadvyga (Jadzė), Zofija (Zosė), Stefania (Stefa), Izidorius (Dzidorius), Tamošius (Tamošelis), Edmundas (Edmusiukas), Eleonora (Levutė). Šitie vardai būdingi gimusiems 1912–1930 metais. Iš moteriškų tarnėje dažniausi: Elena, Jadzė, Zosė, Vanda, Liuda, Česė, Oliesė. Patys dažniausi vyriški: Oliesius, Česius, Bronius. Jų tėvų vardai dažniausiai buvo: Juozapas ir Vincentas, rečiau Polikarpas, Dominykas, Apolonija (Paulyna, Palionė), Gabrielė (Gabrūnė), Viktorija (Viktosė), Antanina (Antosė), Darata, Bronislava (Broncė), Juzefa (Juzė).

Po 1940 m. visi mūsų tiriamo mikroarealo bajorai pradėjo kalbėti lietuviškai.

Guikalių bajorai Juozapas ir Vincentas, visą gyvenimą išbuvę bajorais ir gyvenę dvaruose (iki Otonavos nuomavo Trepenelių), paskutiniiais gyvenimo metais (Juozapas mirė 1943 m.) kalbėjo daugiausia lietuviškai.

“Stašinskiai ne mūsų luomo, bet ir jie pradėjo kalbėti lietuviškai”, todėl buvusios dvarininkės Stašinskienės kalba buvo “leiša — joje jautėsi lenkų kalbos įtaka” (V.A.).

c) *Lenkų-lietuvių dvikalbystė*

Tuo laiku jau ir bajoriškos šeimos viduje plėtėsi savaiminė lenkų — lietuvių dvikalbystė. Pvz., otonaviškiai bajorai tėvai Juozapas ir Zofija tarp savęs, su sūnumi ir marčia bei anūku kalbėjo lenkiškai, o jų sūnus “bajorystės paveldėtojas” Bronislavas su žmona Vanda tarp savęs dažniausiai lietuviškai, nors mažylį sūnų jie abu kalbino lenkiškai. “Seniai buvo be galo

už lenkiškumą, bet kai atėmė Vilniaus kraštą, pasibaigė. Dėl oficialios nuomonės buvo baisu, o taip *kas per unoras*” (B.A.). Todėl jau ne tik vietoje vietoje, bet ir namuose lenkų kalbos vartojimas pradeda priklaustyti nuo asmens visuomeninės padėties. Karininkai ir mokytojai turėjo kalbėti lietuviškai. Nemažųjų pradžios mokyklos mokytojai Šveikauskiai, gyvenę savo ūkyje “pusiau dvariukas” porą km nuo Nemažųjų, abu labai gražiai kalbėjo lenkiškai, bet po 1940 m. jau slėpėsi, nes buvo mokytojai.

Daujotėlių kaimo bajorų Šimkevičių — Šimkų pavardės kaita ko gero atspindi to laiko lenkų-lietuvių namų kalbos kaitą. Elenos Šimkutės mama bajoraitė Apolonija Šimkevičiūtė, čia kilusi, čia augusi, buvo labai suvargusi, neturėjo kuo apsirengti, šveplė, bet turtinga, “turėjo Daujotalius”. Žemė buvo be galo gera, bet ji nė už vieno netekėjo. Šimkevičių šeimoje su tėvais buvo kalbama lenkiškai. Vėliau ji “visai perėjo į kitą giminę” — tapo Šimkiene, 1938 m. ištekėdama už eržvilkiškio Izidoriaus Šimkaus, kuris atėjo į žentus “nė bū, nė mė” nemokėdamas lenkiškai. Tokiu būdu lenkų-lietuvių dvikalbystė lietuvių kalbos naudai plėtėsi įvairiausiais būdais ne tik kaimuose, bet ir šeimose.

Dabartiniu metu bajorai gali pasakyti tik pavienius sakinius. Pvz., V.A. prisiminė, kaip vaikystėje, mirus bobutei, kalbėjosi su motina:

— *Choc' tu do mnie. Patšaj patšaj, umarla babuni*, — sako jai motina.

O ji atsakiusi:

— *Ja nie chce tu byc', babuni smierdzi*

Arba kitas vaikystės epizodas, kaip babūnė sakiusi:

— *Synova, synova popatšaj, jaka jestem pienkna*

Tokių pavienių sakinių arba eilėraščių posmų į lietuvišką kalbą gali įterpti kiekvienas informatorius.

Taigi remdamiesi tuo, kas pasakyta, o taip pat lenkiškų skolinių gausa lietuviškoje bajorų kalboje, mes linkę manyti, kad žemaičių bajorams buvo būdinga gana išsivysčiusi lenkų-lietuvių dvikalbystė.

Apklauso duomenimis tik vienas kitas bajoras nemokėjo arba blogai mokėjo lietuviškai (už mūsų tirtu mikroarealo ribų *pani Rakauskienė* iš Norkiškės dvaro už Skaudvilės link Batakių visai nemokėjusi, o ponia Stašinskienė lietuviškai kalbėjusi su lenkišku akcentu). Visi kiti, nors ir “labai norėjo būti bajorais” (B.A.), bet lietuviškai mokėjo ir svarbiausiais savo gyvenimo įvykiais kalbėjo lietuviškai. Pvz., 1939 m. otonaviškio bajoraičio Bronislavo ir bajoraitės Vandos iš Paplėstiškės kaimo vestuvės vyko lietuviškai, nors jie abu buvo augę šeimose, kuriose nuo pat jų gimimo su vaikais buvo kalbama tik lenkiškai ir lenkų kalba buvo abiejų šeimų namų kalba.

Pateikiame vienos Otonavos bajorų šeimos motinos Zofijos Adomavičienės, mirusios 1953 m. Pagėgių rajone lietuviškos kalbos pavyzdį.

Ponia Zofija rytais šaukdavo: "Sūnieni, eik ant *snieduonia*" (< lenk. *sniedanie*), nes ji jau *cibulių pasmuožijus* (< lenk. *cebule posmażyłam*), *rindeliuką* pasėmus iš *vėdro* vandens kokiai nors *patrovai*, gal *zacirkai*, *virti* (< lenk. *rondelek*, *wiadro*, *potrawa*, *zacierka*). Vaikai ant duonos tepdavosi *smalčių* (< lenk. *smalec*), imdavo *videlčius* ir *spuotkiukus*, (< lenk. *widelec*, *spodeczki*); mergikės buvo giriamos *zgrebnos* ir *bistrios* (< lenk. *zgrabna*, *bystra*); į plaukus rišo *stančkas* (< lenk. *wstęzka*); gąsdino "gausi per *dupcią*" (< lenk. *dupcia*). Tėvelį vadino *tetuku* (< lenk. *tatus*), giminėje buvo *babūnės*, *ciocės*, *strujai* (< lenk. *babunia*, *ciocia*, *stryj*). Vaikai *šidijos*, *žertavojo* (< lenk. *szydziły*, *żartowały*), užjausdama sakė "maži *žertai*" (< lenk. *żarty*); vaikų neleido stovėti "ant *ciongo*, ant *gonkų*" (< lenk. *przeciąg*, *ganek*), *zbitkyti* (< lenk. *zbytkować*), liepdavo *bovytis* (< lenk. *bawić się*), o paskui surinkti *zabovas* (< lenk. *zabawa*), jie nešiojo *bliuskas* ir *spadnyčias* (< lenk. *bluzka*, *spódnica*), plaudavo *padlagą* (< lenk. *podłoga*), mergikės turėjo "tikti ant *tanciaus* ir ant *rožančiaus*" (< lenk. *do tańca*, *do różańca*). Išaugtas drabužis buvo *skrumnas* (< lenk. *skromny*), *skrumnai* (< lenk. *skromnie*) buvo pavalgę, mada buvo *padvečerakai* valgyti *šinkos* ir *cibulių* (< lenk. *podwieczorek*, *szynka*, *cebula*), o večerei išvirdavo *zacirkos* (< lenk. *wieczerza*, *zacierka*). *Nevalna* buvo *kaštavoti* (< lenk. *nie wolno kosztować*), nieko nebuvo *darnai* (< lenk. *darmo*), viskas *kaštavo* (< lenk. *kosztowało*). Vaikas buvo gražus *buinas* (< lenk. *buiny*), vyras *bajavas* ir *bagotas*, *neubagas* (< lenk. *bojowy*, *bogaty*, *nie ubogi*), merga *nešpėtna*, *strajna*, *bistra* (< lenk. *nieszpetna*, *strojna*, *bystra*). Tas *bestija išsišidijo* (< lenk. *bestia wyszydził*). Kasė *lopeptom*, avėjo *pančekas* (< lenk. *łopata*, *pończochy*) iki *grabo*, iki *smerties* (< lenk. *do grobu*, *do śmierci*), o per *pagrabą* degino *grabnyčias* (< lenk. *pogrzeb*, *gromnica*). Kultūringai bajorei Zofijai, labai gražiai kalbėjusiai lenkiškai, šiandien būtų tikrai nemalonu žinoti, kad jos lietuvių kalba pilna barbarizmų [Šukys 1996, 16].

1997 m. vasarą atsitiktinai išgirdau, kaip sūpuodama proanūkę ponios Zofijos 77-erių metų "sūnienė Vandzia", kuri nuo 1941 m. niekada nekalbėjo lenkiškai, niūniuoją:

Siad kotek na plotek, očkami mruga, byla by ladna piosenka, tyl'ko nie dluga.

Įdomu tai, kad nuo gimimo (1921 m.) iki 1941 m. namuose kalbėjusi lenkiškai, taip pat dar ir su savo pirmagimiu sūnumi, kitiems dviem, jau po karo gimusiems vaikams, ji tą patį sakydavo lietuviškai:

Tupi katins ant kelmelio, jo akelės mirga, graži būtų ta dainelė, tik nelabai ilga.

Gal proanūkė jai asocijavosi su jos vaikyste, kai ji buvo kalbinama tik lenkiškai?

Ant kelių į ritmą šokdinamam vaikui ji dainavo:

*Kiecu, kiecu kolo piecu, na podvože mruza, smačna kaša biez pietruški,
ryl'ko masla vlož.*

Jiedzi, jiedzi pan pan na kobylic sam sam, a tak žyd, a tak żyd.

Syvi syvi konik, maliovani sanki, sionda i pojedą do swojej kochanki.

d) Kalba ir tautybė

“Bajorai skyrėsi tuo, kad mokėjo lenkiškai. Jie save vadino bajorais ir kiti juos taip vadino. Bajorystę vaikai paveldi nepriklausomai nuo turto. Visi vaikai gimsta ir visi šneka lenkiškai. Bajoras gimei, bajoras ir mirsi, todėl šnekėjo lenkiškai. Tik pagal tėvus buvo tradicija vadintis. Juozapo Adomavičiaus pusbrolis Klenauskis netoli Raseinių turėjo labai gražų ūkį, bet pragėrė. Liko labai biednas, iš velenų turėjo susidėjęs trobikę, jo net į Sibirą nevežė. Visi giminės nuo jo nusisuko, jis važiuodavo ubagauti, bet šnekėjo tik lenkiškai. Turėjo dvi gražias dukras, kurios tai pat šnekėjo “kaip žirnius kramtė” tik lenkiškai” (V.A.). Tai dar vienas pavyzdys, kuris rodo, kad žemaičių kaimo bajoro vardas nebuvo siejamas su asmens turtingumu, kaip nebuvo siejamas ir su lenkų tautybe. Klausiami ar bajorai, kalbėdami lenkiškai, nesijautė lenkais, visi informatoriai atsako vienareikšmiškai ir emociškai: “Fui, fui! Visi mirtinai lietuviai. Lenkų čia nebuvo, tik bajorai”. O patikslinus: “Tai jeigu tu ne lenkas, tai kam tada kalbi lenkiškai?” — atsako: “Užtai, kad bajoras”. Vadinasi, žemaičių kaimo bajorams lenkų kalba buvo tik išorinė žymė, kuri juos skyrė nuo kaimynų ne bajorų (valstiečių). Vyrauja nuomonė, kad lietuviškai kalbančius buvo įprasta vadinti “*mužikais* arba *chamais*”. Tačiau apklausa parodė, kad, priklausomai nuo elgesio, ir kilimo bajorai gali būti taip pat vadinami *chamais*. Pvz., saulaukiškio pono Lopatos, nupirkusio Kalendų dvarą, vienturtį sūnų vadina *chamu*, o apie Žemgygalos dvarininkų Stašinskių sūnus sako, kad jie “nuo mužikų niekuo nesiskyrė”. Vadinasi *chamas* ar *ne chamas* lemia ne tiek kalba, o kažkas kita, kas svarbiau dar už kalbą (juk ne visi bajorai mokėjo arba gerai kalbėjo lenkiškai). Ir tas, kas svarbiau, yra tam tikras kultūros lygis, vadinamas bajoriška kultūra, kurios būdingiausi bruožai buvo išdidumas ir manieros.

“*Jūzaps pilnas unoro*” (V.A.). B. Kordušo sena giminė, lietuviško kraujo [Marcinkevičius 1980, 138] “gyveno tik išdidumu” [ibid., 129].

Bajoras Neveravičius “pasitempęs, elegantiškas, šlėktiškų manierų” [Viliūnas 1996, 367], “ramus, mandagus, kaip tikros kultūros bajoras” [ibid., 369]. Kordušui nesvarbu, ar skaniai valgo. “Svarbiausia — moka valgyti” [ibid., 142]. “Bajoras kažin ką gali pralošti, tačiau verkti jam nevalia. Nusišauk, jei nebepakeli” [ibid., 129], ką Kordušas ir padarė, tapęs išvaržytu [ibid., 222]. Tas pat svarbu kaime. “Bronislavas buvo išauklėtas labai gražiai, gražių judesių, gražiai sveikindavosi ir valgydavo, vyres-

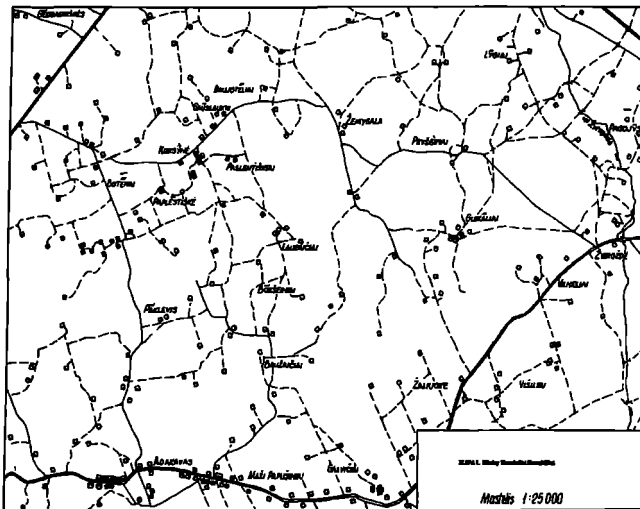
nėms moterims rodydavo pagarbą". "Ciocės elgėsi gražiai, manieros gražios". "Tėvas Valentinavičius buvo labai malonus, labai simpatiškas bajoras".

Informatorius B.A., jau pats kalbėdamas vien lietuviškai, iki pat mirties (1977 m.) *mužiku* vadino kiekvieną, kas negražiai elgiasi. Taigi tas žemaičių bajorų ir valstiečių skiriamasis bruožas buvo jų dviejų kultūrų, bajoriškos ir valstietiškos, priešpastatymas, viena iš kurių oficialiuoju sprendimu turėjo būti visai išstumta. Tą akivaizdžiai rodo bajorų gyvenimą vaizdavusio F. Neveravičiaus to laiko kūrybos kritika. "Medžiaga būtų įvairi ir įdomi, bet lietuviui skaitytojui toks svetimas ir nemielas yra tasai sulenkėjusių bajorų, mūsų prosenolius baudžiauninkus engusių, dykaduoniškas gyvenimas" [Viliūnas 1996, 379]. "Tokia reakcija išryškina takoskyrą tarp prieškaryje vyravusio valstietiško mūsų kultūros mentaliteto ir Neveravičiaus bajoriškos savimonės" [ibid.].

Taip lemta buvo nykti ir išnykti "dviejų epochų, aristokratinės ir demokartinės, sandūroje" [ibid., 365] vienai tautos daliai — šiuo atveju žemaitiško kaimo bajorams — dėl to, "kad jos kultūrinės [...] formos [...] sykiu su aukštesnių luomų žmonėmis buvo represuotos" [ibid., 365], o pati bajorijos tema tapo nepopuliari tiek gyvenime, tiek literatūroje [ibid., 379].

LITERATŪRA

- Adomavičiūtė-Čekmonienė, I.E., Čekmonas, V.: Polskojęzyczna wysepka pod Onikszdami, której już nie ma, *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9 [spaudoje]. LKA-1: *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 1: *Leksika*, Vilnius, 1977.
- Maksimaitis, M. 1996: Mykolo Römerio autobiografija, *Lietuvių atgimimo studijos*, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 180–227.
- Maksimaitis, M. 1996a: Trys dokumentai iš Mykolo Römerio asmens bylos, opit. cit., 228–239.
- Marcinkevičius, J. 1980: *Benjaminas Kordušas*, Vilnius.
- Miłosz, Cz. 1989: *Dolina Issy*, Kraków.
- Miłosz, Cz. 1992: *Szukanie ojczyzny*, Kraków.
- Šukys, J. 1996: *Kalbos kultūros pratybos*, Vilnius.
- Viliūnas, G. 1996: Bajoras tarpukario Lietuvoje: Fabijono Neveravičiaus gyvenimas ir kūryba, *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 8: *Asmuo: tarp tautų ir valstybės*, Vilnius, 365–384.

Žemėlapis-schema 1. Tarp Nemakščių ir Skaudvilės.